

E.ə.I minilliyin ortalarında Dünyanın bir sıra ərazilərində fəlsəfi fikir meydana gəlməyə başladı. İlk fəlsəfi ideyalar Qədim Misir və Mesopotamiyada rüşeym halında yaranmış, Qədim Hindistan və Çində isə formalaşaraq məktəb və cərəyanlar şəklinə düşmüşdür.

Qədim Misir və Mesopotamiyada elmlərin o dövr üçün yüksək inkişaf səviyyəsi fəlsəfi fikrin yaranmasına şərait yaratdı. Bu quldarlıq dövlətlərində fəlsəfənin təməlinin qoyula bilməsinin bir səbəbi də burada yaşayan xalqların zəngin mifologiyaya malik olmaları idi. Politeizm şəraitində yetişən mifologiya o dövr insanların mifoloji-dini-fəlsəfi-elmi-əxlaqi-estetik görüşlərini əks etdirirdi. Elm də, din də, mifologiya da dünyanı dərk etməyə və onun necə yaranması ilə bağlı suallara cavab tapmağa cəhd göstərir və adları çəkilən sahələrin hər biri bunu özünəməxsus şəkildə yerinə yetirirdi.

Lakin Misirdə və Mesopotamiyada fəlsəfi fikir tamamlana bilmədi. Bunun səbəblərindən biri buradakı kahinlərin özlərini Allahın (daha doğrusu, politeizm şəraiti olduğundan, allahların) yerdəki nümayəndələri kimi aparmaları idi. Guya onlar allahlardan (əstağfürullah – S.Ş.) informasiyanı alır və insanlara yalnız onlara lazım olan miqdarda ötürmək səlahiyyətinə malik idilər. Bu səbəbdən də adi insanlar müstəqil düşünmək imkanından məhrum edilirdi. Nəticədə, bu dövlətlərdə fəlsəfə bitkin nəzəriyyə şəklinə düşə bilmədi və əsl əsəti fəlsəfəsi yaranmadı.

Fəlsəfənin inkişafının sonrakı mərhələsi qədim Hindistanın və Çinin payına düşür. Bu qədim dövlətlərdə yaranan müxtəlif cərəyanlar fəlsəfənin növbəti, bir qədər sonra Qədim Yunanıstanda formalaşacaq klassik mərhələsi üçün zəmin yaratdı.

Qədim dövrdən bugünədək zəngin və mürəkkəb mədəniyyəti, “Mahabharata” və “Ramayana” kimi qədim abidələri ilə diqqəti cəlb edən Hindistan fəlsəfə sahəsinə də öz töhfəsini verdi.

Hind fəlsəfəsinin meydana gəlməsinin tarixi kökləri min illər bundan əvvəl özlərini “ari” adlandıran bir qrup ağ dərilinin Avropanın şimal-qərbindən İrana, bir hissəsinin isə İnd çayı vadisinə köç edərək orada məskən salmaları və mövqelərini möhkəmlətmələri ilə bağlıdır. Arilərə qədər burada yaşayan dravidlər də, deyilənə görə, aborigen deyildi. Arilərə nisbətən dravidlərin üstünlükləri çox idi. Onlar yaxşı kənd təsərrüfatı mütəxəssisi idi, həmçinin evlər tikməyi və metallardan istifadə etməyi bacarırdılar. Buna görə də, qara dərilili aborigenlərdən fərqli olaraq, dravidlər arilərə lazım idi.

Qədim mənbələrə görə, Ramayana dövründə qara dərilili yerli əhali tamamilə məğlub oldu və bütün Hindistanda arilər hakimiyyətə gəldilər. Yunanlar kimi arilər də öz dövlətlərini və şəhərlərini yaratmağa başladılar. Lakin şəhər həyatı ilə bağlı olan yunan sivilizasiyasından fərqli olaraq, hind sivilizasiyası, əsasən, kənd və meşə ilə əlaqədar idi. Arilərin yaratdığı sivilizasiyanın mərkəzində məhz kənd təsərrüfatı dururdu. İlk vaxtlar əkinçilik və heyvandarlıqla özləri məşğul olan arilər burada mövqelərini möhkəmləndirdikdən sonra ağır işlərdə əsirləri və qeyri-ariləri qul kimi işlətməyə başladılar. Az müddət ərzində arilər qul əməyindən istifadə edərək, xeyli var-dövlət əldə etdilər.

Bir qədər sonra Hindistana qərbdən arilərin 2-ci qrupu köç etdi. Bunlar 1-ci qrup arilərə çox oxşasalar da, “mədəniyyət baxımından onları xeyli üstələyirdilər. Qədim Hindistanın o vaxtkı şöhrəti, həmçinin “Vedlər” məhz 2-ci qrup arilərin adı ilə bağlıdır”[15, 124].

İnd və Qanq çaylarının vadilərinə gələn ari tayfaları yerli əhali ilə qarışmayaraq öz mənəvi mədəniyyətlərini saxladılar ki, bu da öz ifadəsini peyğəmbərsayağı nəsihətlərdə, allahların (əstağfürullah - S.Ş.) şəərəfinə oxunan dini himnlərin məzmununda, mahnıların mətnlərində, yaranması e.ə. II-I minilliklər ərzində ehtimal edilən və dövrün tarixini, adətlərini, ənənələrini əks etdirən “Vedlər”də tapmışdır.

Qədim hindlilərin “mənəvi mədəniyyətinin inkişafında böyük və müəyyənəddici rol oynamış”[3, 123] Vedlər (“Ved” - yəni bilik) dünya ədəbi abidələri sırasında da çox qədim tarixə malikdir. “Vedlərin” əsas biliciləri və təbliğatçıları yüksək kastadan (təbəqədən) olan müdrik brahman kahinləri hesab olunurdular. Müxtəlif şairlər, kahinlər və filosoflar tərəfindən 2 min il ərzində tərtib edilmiş Vedlərin tərkibinə mantralar, brahmanlar, upanişadlar daxil idi.

Nəsrə yazılmış “Brahmanlarda” təfsilatı ilə qurbanvermə mərasimi təsvir edilirdi. Ari şairlərinin təbiət qüvvələrini vəsf edən himnləri “mantra” adlanır. “Ved” ədəbiyyatına, həmçinin, “Samaveda” (mahnılar toplusu), “Yacurveda” (qurban vermə duaları), “Atxarvaveda” (şeyrlər toplusu) da aiddir. Samavedada 1549 himn mövcuddur ki, “bunların 75-i yeni, qalanları Riqvedada təsadüf edilənlərdir”[15, 135]. Yacurvedada himnlər həm nəsrə, həm də nəzmlə yazılıb. Metafizik və idealist filosoflar himnlərdə dərin məna olduğunu iddia edirdilər. Atxarvaveda da yazılanların çoxu Riqvedadan götürülüb.

Qəbilə münasibətlərinin dağılması, quldarlığın formalaşması ilə əlaqədar e.ə. I minilliyin ortalarında “Vedlərdə” qoyulan məsələlərə, brahman kahinlərinin inamlarına, ayin və mərasimlərinə etiraz edənlər, onlara şübhə ilə yanaşanlar meydana gəlir, eyni zamanda insanın dünya ilə münasibətlərini, onun cəmiyyətdə yerini müəyyənləşdirən yeni təlimlər yaranırdı. Bunların sırasında brahmanizmə tənqidi yanaşan şamanları, acivikləri (naturalist-fəlsəfi təlim), çaynizm və buddizmi qeyd etmək olar. Bu tənqidi dini-fəlsəfi cərəyanlar əsasında qədim dövr hind fəlsəfi sistemi olan “sutralar” meydana çıxmışdı. Sutralar - fəlsəfi fikirlərin yığcam zərb-məsəllər, aforizmlər, atalar sözləri şəklində ifadəsi idi.

Vedlər Qədim Hindistanın “ən qədim yazılı abidəsi” [1, 49] olmaqla bərabər, həm də mifologiya və fəlsəfəyə yol açan “ilk fikir abidəsidir” [3, 123]. Vedlərdəki mifoloji rəvayətə görə, dünya binasının tənzimlənməsi, orada nizam qoyulması minbaşı, minayaqlı, mingözlü “ilk insan” olan “Puruşla” əlaqədar idi. Rəvayətə görə Puruşun ruhu və ya əqlindən - Ay, gözündən – Günəş, nitqindən - atəş, nəfəsindən - külək və s. əmələ gəlmişdir. Cəmiyyətdəki insan zümrələrinin (təbəqələr, kastalar) əmələ gəlməsi də Puruşla bağlı izah edilirdi. Guya onun ağzından kahinlər (brahmanlar), əllərindən hərbiçilər, belindən tacirlər, ayaqlarından kəndlilər, qullar və digər əməkçi insanlar əmələ gəlmişlər.

“Vedlər”də müxtəlif himnlər, dualar, qarğışlar və s. formalar vasitəsilə qədim hindlilərin dünyagörüşü, dini baxışları, dünyanın yaranması ilə bağlı fəlsəfi suallar, insan və onun mənəvi həyatı kimi problemlər ifadə olunmuşdur.

“Vedlər” əsasən dini səciyyə daşıyıcılar da, onlarda kainat, varlıq, insan haqqında və s. ümumiləşmiş fəlsəfi ideyalar da var idi. Bunlarda deyilirdi ki, “həyat əzabdır, amma ondan xilasolma yolları vardır. Bu - düzgünlük, əxlaqi saflıq, təmizlik, mərdlik və cəsətdir” [2, 39].

Lakin lap qədim hind fəlsəfi təlimləri haqqında bir söz demək çox çətin, çünki əsərlərin çoxu, xüsusən də materialist fəlsəfəyə aid olanlar itib, bir qədər sonrakı dövr, idealist təlimlər haqqında olan məlumatlar isə təhrif olunub.

Qədim hind fəlsəfi fikri buddizmdən qabaq hakim din olan brahmanizm təlimi və ona müxalif şəkildə formalaşmış “Vedlər”də ifadə olunmuşdur. Yəni, Qədim hind fəlsəfəsinin mənbələri brahmanizm və Vedlərdir.

Hindistanda ilk fəlsəfi fikirlərin daşıyıcısı olan Vedlər 4 qrupa bölünür. Bunlardan ən qədimi “Samhitlər” adlanır. Digər qruplardakı yazılar “Samhitlərə əlavələr və şərhlerdir” [15, 27]. Samhitlər 4 məcmuədən ibarətdir. Onlardan birincisi və ən qədimi olan “Riqvedalar” dini himnlər məcmuəsidir. İkinci məcmuə olan “Brahmanlar” mərasim mətnləridir ki, buddizmə qədər hakim din olan brahmanizm məhz ona əsaslanır. Üçüncü məcmuə olan “Aranyak” - zahidlərin, yəni tərki dünyaya insanların davranış qaydalarıdır. Dördüncü məcmuə “Vedlər”in yekun hissəsi, eradan təxminən 1000 il əvvələ aid olan və daha çox fəlsəfi hissə sayılan, həmçinin, sonrakı fəlsəfi baxışlar üçün fundament olan “Upanişadlar”, yəni fəlsəfi dünyagörüşlü şərhlerdir.

“Upanişad” sözünün lüğəti mənası “müəllimin ayaqları yanında oturanlar” deməkdir. Görünür, onlar “Vedləri” öyrənən şagirdlər olmuşlar. Upanişadlar “hind mədəniyyətinin metafizik mərhələsinə aiddir. Formasına görə Upanişadlar müəllimin şagirdlərlə dialoqudur”[3, 124].

Dini və mifoloji baxışların hökm sürdüyü bir zaman Upanişadlarda “artıq fəlsəfi şüurun ilk elementləri yaranırdı ki, bu da həm materialist, həm də idealist olan ilk fəlsəfi təlimlərin formalaşmasına”[15, 27] səbəb oldu. Upanişadlar - o dövr dünyagörüşünün “dini-fəlsəfi təfsirləri

əsasında yaranmağa başlamışdır”[1, 49].

Upanişad dünyagörüşünə görə, hər şeyin başlanğıcı şəxssiz varlıq olan Brahmandır. “Brahman” dünyanın substansiyasıdır. Hər şey ondan yaranır və ona qayıdır. Brahmanla yanaşı “Atman” da mövcuddur ki, bu da hər bir insanın mənəvi mahiyyətidir. Dünya Brahman və Atmanın qarşılıqlı əlaqəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu, “sansar” və “karma” ideyaları ilə bağlıdır. İlk dəfə Upanişadlarda ruhun köçürülməsi (sansar) və keçmiş əməllər üçün əvəz edilməsi (karma) haqqında konsepsiya yarandı. “Sansar” (yəni “yenidəndöğulmə”) sözünün mənasına görə ruh bədəndə bir yox, bir neçə, hətta sonsuz dəfə mövcud olur, bir bədən öləndən sonra o biri bədəne keçir. “Karma” qanununa görə, keçmiş həyatdakı əməllər nəzərə alınır, yəni, “nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına”. İnsanın davranışı - dharma, mənəvi qanunlarla müəyyən edilir.

Upanişadlarda verilən əsas suallar belədir: ilk səbəb brahmandırımı, yoxsa zaman? Biz nədən yaranmışıq? Nəyə görə yaşamaq hüququ qazanırıq? Çürüyəndən sonra hara yox oluruq? Nə üçün biz xoşbəxtlik və bədbəxtlik içində yaşayırıq? Obyektə doğru yönəldilmiş ruh kim tərəfindən hərəkətə gətirilir? Həyat bədəndə kim tərəfindən məskunlaşdırılır? İnsanlar sözləri kimin təhriki ilə işlədə bilir? Gözləri və qulaqları hansı allah göndərir?

Ved dini, həyatın əbədi olmasından bəhs edir, lakin upanişad fəlsəfəsi görürdü ki, əslində həyat qısamdır, əbədi və etibarlı deyil. Bu dünyada sərhədləri olan hər bir şey sonda məhvə məhkumdur, burada əbədi və sonsuz heç nə yoxdur. Uşaqlıqdan sonra yetkinlik, yetkinlikdən sonra qocalıq, qocalıqdan sonra ölüm gəlir. Bizim hiss üzvlərimizlə aldığımız biliklər məhdud və qeyri-sabitdir. Bəs əbədi həyata necə qovuşmaq olar? Əgər maddi dünyada hər şey keçici və dəyişkəndirsə, onda "o biri dünyada" elə bir dəyişməz varlıq olmalıdır ki, o, əbədi həyatın, əbədi sevincin və əbədi həqiqətin dayağı olsun.

Əbədi həyata olan bu maraq upanişad filosoflarını insanın xaricinə deyil, daxili aləminə diqqət yetirməyə sövq etdi. Bu fəlsəfi ideyalar dinin təsirinə tabe olmaqda davam edirdi. Praktik həyatda insan maddi həyata laqeyd ola bilməz, çünki o, daim özünə qida əldə etməyə, dünyəvi işlərlə məşğul olmağa məcburdur. İnsan müxtəlif problemlərin, arzuların, mübarizələrin, həyəcanların və fikirlərin içərisində özünü unudur, özünün və kainatın təbiəti, öz “məni” barədə düşünə bilmir. Dərin yuxuda ikən insanın xarici aləm haqqında heç bir bilik əldə etmək imkanı yoxdur. Onun bütün fikir və arzularına sanki xitam verilir. Bu zaman insan əsl Atman barədə təsəvvür əldə edir. Dərin yuxu halı insanın “mən” vəziyyətidir. Gün də batsa, ay da görünməsə, alov da sönsə, səslər də eşidilməsə insanın köməyinə gələn nə olar? Bu zaman insanın ruhu onun işığı olar, çünki o məhz öz qəlbinin işığı hesabına hərəkət edir, oturur, durur, işləyir, səyahət edir. Atman odur ki, insanın şüuruna, hiss üzvlərinə daxil olur, ağılı, qəlbini, həyatını, hissələrini canlandırır. “Atman varlıq deyil, qeyri-varlığın qeyri-varlığıdır, inkarın inkarıdır”[15, 174].

Bədən məhv olandır, lakin o, Atmanın sığınacağıdır, çünki Atmanın öz bədəni yoxdur. Göz yalnız baxmaq üçün bir alətdir, baxan isə Atmandır. Qulaq da eşitmək üçün bir alətdir, eşidən isə yenə Atmandır. Nəfəs alanda onun adı tənəffüsdür, danışanda adı sözdür, baxanda gözdür, eşidəndə qulaqdır, şüur obrazında ruhdur. Bütün bunlar Atmanın müxtəlif hərəkətlərinin adıdır. Atman əbədidir. Maddi asılılıqdan qurtulan kimi hər yeri azad dolaşır.

Ağıl materiyadan və həyatdan ayrı mövcuddur, o, Brahmadır. Bu dünya Brahmaya heç bir təsir göstərmir. O, dünya obrazında yox, dünyada mövcuddur. İşıq günəşdən çıxarkən günəşdə heç bir dəyişiklik yaranmadığı kimi, dünya da Brahmadan əmələ gələrkən, Brahmada da heç bir dəyişiklik olmur. Brahma dünyanın başlanğıcı və ilk səbəbidir.

Upanişadların müxtəlif yerlərində dünyanın yaranması haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur: ruhdan efir yaranır, efirdən hava, havadan od, oddan su, sudan torpaq, torpaqdan bitki və s. Bu zəncir sonda insana gəlib çıxır. Eləcə də əvvəl duman, sonra tüstü, daha sonra günəş, hava, od, ildırım, büllur, ay yaranıb ki, sonra Brahma yaransın. Əgər torpaq, su, od, hava, efir və onların birləşmələri olmasaydı, xəstəliklər, iztirablar və tənəzzül də olmazdı. Şüur şüursuz dumandan yaranıb. Əvvəllər heç nə olmayıb, dünya aclıq formasında olan ölümdən ibarət olub. Ağıl ölümdən yaranıb və bizi axtarmağa başlayıb. Brahma zamana deyil, zaman Brahmaya

tabedir.

Upanişad nəzəriyyəsinə görə qurtuluş və ali həyata gedən yol meşədə zahidlik həyatı, dünya nemətlərindən və ailədən imtina etməkdir. Bizim ümumi sevgimizin əsasında özünü sevmək durur. Var-dövlətə, ölkəyə, ailəyə və s. olan sevgi - özünüsevməyin və ya eqoizmin təzahürüdür. İnsanlar ehtirasdan, qəzəbdən, xəsislikdən və digər istəklərindən əl çəkməlidirlər. Həyat - insan üçün böyük bayramdır. İnsan dindar həyat tərzini keçirsə, hətta yüz il də yaşaya bilər. Kişinin arvadı öz dinindən olmalıdır. 50 yaşından sonra kişi asket həyatına hazırlaşır.

Bu dünyada ədalət və namusla yaşayanlar, biliklərə malik olanlar ölmürlər və yenidən doğulurlar. O dünyaya inanmayanları öləndən sonra yağış halında geri göndərirlər, əməllərindən asılı olaraq o, ya insana, ya ilana, ya da şirə və ya pələngə çevrilir.

Bələliklə, upanişad dünyagörüşü yalnız məhdud dairəyə təsir göstərə bilərdi.

E.ə. I minilliyin VI-V əsrlərindən Hindistanda fəlsəfə artıq sisiemləşdirilmiş şəkildə, müəyyən cərəyanlar, anlayışlar formasında mövcud idi. Burada ən ümumi anlayışlar: varlıq, materiya, insan, həyat, kainat və s. haqqında əsasən dini-mifoloji, idealist səciyyə daşıyan fəlsəfi baxışlar meydana çıxmışdı.

Əksəriyyəti dini-etik yönümlü olan bu cərəyanların içərisində materialist tendensiyalı məktəblər də var idi. İskəndəriyyədə olduğu kimi, Hindistanda da elmi biliklərin nailiyyətləri ilə tanışlıq fəlsəfi baxışların inkişafına səbəb oldu.

Qədim Hind fəlsəfəsi əsasən iki istiqamətdə inkişaf etmişdi: ortodoksal ("vedləri" qəbul edən) və qeyri-ortodoksal ("vedləri" qəbul etməyən). Ortodoksal məktəblərə: 1) vedanta, 2) mimansa, 3) sankhya, 4) yoqa, 5) nyaya, 6) vayşeşik; qeyri-ortodoksal məktəblərə: 1) caynizm, 2) buddizm, 3) çarvak, 4) lokayatlar aid idi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Mehdiyev R. Fəlsəfə. B., 2010.
2. Tağıyev Ə. Fəlsəfə. B., 2012.
3. Şükürov A. Fəlsəfə. B., 2012.
4. Şahhüseynova S. Fəlsəfə. İncəsənət təmayüllü ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. B., 2020.
5. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları. B., 2004.
6. Hacıyev Z. Fəlsəfə. B., 2012.
7. Qasımzadə F. Dialektik materializm. B., 1972.
8. İmanov H. Fəlsəfənin əsasları. B., 2010.
9. Maqsud Fərhadovlu. Fəlsəfənin əsasları. B., 1996.
10. Əlisa Nicat. Dünya filosofları. B., 1995. 11. Спиркин А. Основы философии. Б., 1988.
12. Философия. Краткий курс. М., 2015.
13. Краткий очерк истории философии. М., 1981. 14. Мехтиев Р. Философия. Б., 2009.
15. Рой М. История индийской философии. М., 1958.
16. <https://behruzmelikov.files.wordpress.com/2013/01/felsefe.pdf>

Резюме: В статье "Древнеиндийская философия" рассматривается эволюция мифологически-религиозно-философских воззрений и процесс формирования философского мировоззрения эпохи. Брахманизм и "Ведическая" литература упоминаются как источники древнеиндийской философии. Перечисляются ортодоксальные и неортодоксальные направления древнеиндийской философии.

Ключевые слова: Древнеиндийская философия, философское мировоззрение, источники древнеиндийской философии, "Ведическая" литература, Брахманы, Упанишады, ортодоксальные и неортодоксальные направления.

ANCIENT INDIAN PHILOSOPHY

Summary: The article examines the evolution of mythological-religious-philosophical views and the process of forming the philosophical worldview of the era. Brahmanism and "Vedic" literature are referred to as

sources of ancient Indian philosophy. The orthodox and unorthodox directions of ancient Indian philosophy are listed.

Key words: Ancient Indian philosophy, philosophical worldview, sources of ancient Indian philosophy, "Vedic" literature, Brahmanas, Upanishads, orthodox and unorthodox directions.